

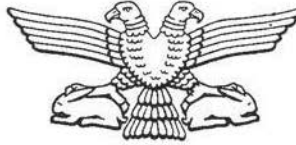
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARINDAN
IX. SERİ — No. 3

III. TÜRK TARİH KONGRESİ

ANKARA 15—20 KASIM 1943

KONGREYE SUNULAN TEBLİĞLER

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA

1 9 4 8

Dr. H. SADİ SELEN (Siyasal Bilgiler Okulu Coğrafya Profesörü), 16 ıncı ve 17 inci yüzyıllarda Anadolu'nun köy ve küçük şehir hayatı:

Osmanlıların parlak devirlerinde Anadolu'daki köy ve

kasaba hayatını yakından tanımamız çok faydalı olur. Memleketi dolaşırken bu geçmiş günlere ait yıkık, dökük birçok eser görerek bunlar hakkında umumî bir fikir edindiğimizi sanırız; halbuki artık tarihe karışmış olan bu devrin maddî ve manevî müesseselerini tarih metotlarıyla araştırıp yeni baştan kurmadıkça kavramamıza imkân yoktur.

Şimdiye kadar bu yolda yapılan denemeler daha ziyade büyük şehirlere aittir. Köyler ve küçük şehirler üzerinde henüz esaslı surette çalışılmamıştır. Şüphesiz büyük şehirler için ayrı ayrı monografilere lüzum vardır; zaman zaman siyasi merkez halini almış olan büyük şehirler yalnız yakın çevrelerle değil, uzak ülkelerle de münasebeti dolayısıyla ayrı ayrı tetkik edilmek icabeder; fakat, coğrafi muhit farkı ihmal edilmemek şartıyla, Anadolu köy ve kasabalarını toplu bir surette incelemek mümkündür.

16 ıncı yüzyılda Anadolu köy ve kasabalarının plân ve manzaraları hakkında bize en doğru fikri Nasuh Matrakçı'nın *Menazil* adlı eserindeki krokiler verir. İkinci Tarih Kongresinde Umumî Heyete tanıttığım bu eser üzerinde burada tekrar durmayacağım¹. Bir de umumî şekle ait esaslı ve zengin tavsifleri Evliya Çelebi'nin meşhur "*Seyahatnâme*," sinde buluruz. Dahilî ihtilâllerle köy ve kasaba hayatının yıkıntıya uğramak üzere bulunduğu bir zamana tesadüf eden bu eser mevzuumuzu iyice aydınlatacak mahiyettedir. Yine bu devirlere ait arazi tahrir defterleri de değerli kaynaklardır.

1. Köyler :

İnsanlar tabiaten toplu yaşamaya meclûptur; fakat geçim şartları, hususiyle ziraat hayatı onu yayılmaya mecbur eder. Bu sebeple köy dediğimiz toplulukların şekli üzerinde iş hayatının rolü büyüktür. Köyler yeknesak bir çalışmaya, daha ziyade ziraate dayanırsa da kasabalarda nisbeten çeşitli bir iş hayatının ticaret ve münakalenin de yer aldığı görülür.

Coğrafi şartlardaki hususiyet bizde, ziraf toplulukların da kasaba hayatı vücuda getirmesine imkân vermiştir. Bu her yerde böyle değildir; meselâ Orta ve Kuzey Avrupa'da ziraat

¹ İkinci Türk Tarih Kongresi : s. 813, İstanbul 1943,

yalnız köy topluluklarına müsaitti, daha büyük topluluklar için sanayi hayatına lüzum vardı. Bu sebeple ilk şehir nüvelerini derebeylerin şatoları etrafında toplanan küçük ziraat erbabı teşkil etmiştir. Buna göre her şeyden önce memleketimizdeki ziraat yerleşmelerin bir kısmının kasaba halini almasının sebeplerini araştıralım: Biliyoruz ki Türkiye iklimi çeşitli bir ziraat hayatına imkân verir, burada hem tarla ziraati, çiftçilik; hem de bağ ve bahçe ziraati yapılır. Bahçe ziraati aynı zamanda sulanarak yapıldığından entansif bir ziraat şekli olup muayyen bir yerde fazla nüfus toplanmasına yardım etmiştir. Buna mukabil tarla ziraati geniş topraklarda az nüfus toplanmasına imkân verdiğiinden buralardaki yerleşmeler daha ziyade küçük ölçüde ve köy halinde kalmıştır.

Umumiyetle köyler yalnız tarla ziraati merkezlerinden ibaret olmayıp ormancılık, balıkçılık, hattâ bazı sanayi kolları ile meşgul köyler vücuda gelmiş ise de memleketimizde hâkim şekil daima çiftçi köyleri olmuştur. Köy çok kere muhafazakâr ve gelenekçi bir müessese olduğundan bugünkü köylerimizin hayatında bir dereceye kadar eski hayatı canlandırmak kabilidir. Bununla beraber müsbet veya menfi birçok değişiklikler olduğu da şüphesizdir. Anadolu köy hayatı hakkında, Alişar kazısı esnasında yazılmış olan şu monografi esaslı bilgiler vermektedir²:

16 ıncı ve 17 inci yüzyıllarda Türkiye'deki köylerin sayısı bugünkü kadar çok olmadığı gibi köylerin nüfusu da bugünkü kadar kalabalık değildi. Buna karşı göçebelerin mikdarı ziyade idi; daha ziyade hayvancılıkla geçinen göçebeler kışlak ve yaylak arasında yer değiştirmekle kalmaz, köyler ve kasabalarla doğrudan doğruya alış veriş ettikleri gibi arada canlı bir mübadele hayatına da vesile olurlardı. Bu sebeple göçebeler yakın zamana kadar yalnız hayvancılıkla değil, aynı zamanda münakale ve mübadele işlerinde ehemmiyetli bir rol oynıyorlardı. O zamanki ekonomik seviyeleri de sonradan meydana getirdikleri köy hayatından daha üstündü.

Anadolu'da dolaşırken yeni kurulmuş Türkmen ve muhacir köylerine çok rasgelinir. İki yüzyıldanberi vücut bulmuş

² J. A. Morrison, Alişar : A unit of land occupation in the kanaksu basin of Central Anatolia. Chicago 1939.

olan bu yeni köyler epeyce bir yekûn tutmaktadır. O zamanki *köylerin nüfusu* da bugünkünden azdı. Meselâ 1831 de ³ Ankara Çubuk kazasında 90 köyde 10760 nüfus bulunmasına mukabil bir yüzyıl sonra aynı sayıdaki köylerde 32000 nüfus bulunmaktadır. Bu da bize memleketin büyük bir kısmında o zamanki köy nüfusunun bugünkü kadar kalabalık olmadığı fikrini vermektedir.

Köylerimizin sayısı ve nüfusu az olmakla beraber *işlenen toprakların* aile başına düşen miktarı bugünkü ortalamadan daha yüksek idi. O zamanın örf ve âdetine göre bir çiftlik yer iyi topraklarda 8, orta topraklarda 10, fena topraklarda 13 hektar olarak kabul edildiğine göre bugünkü ortalamayı (2-3 hektarı) çok geçmektedir. Fakat köyleri yalnız tarla ziraati topluluğu olarak kabul etmek doğru olmaz. Bugün de izlerine rasgeldiğimiz gibi köylerde aynı zamanda bahçe ziraati de yapılırdı. Bağ bahçesi olmayan köyler bugünküne nazaran daha azdı. Evliya Çelebi köyleri tavsif ederken "hanı, dükkânı yok, ama bahçeleri var,, diye kıymetlendirir.

Hiç şüphesiz köyler hep aynı kalabalıkta değildi. Nisbeten seyrek olmakla beraber camii, hamamı, hanı, dükkânı olan büyük köyler de vardı; bunlar aynı zamanda bağlı bahçeli köylerdi. Müdafaa ihtiyacının bir neticesi olarak evlerin birbirine yakın bulunması buralarda sosyal hayatın canlanmasına yardım ediyordu. Sekiz on köylü yerleşmesinden vücüde gelmiş *divan* adı altında köy birlikleri bulunduğu gibi birçok köyler de aşağı-yukarı adını taşıyan mahalleleri ihtiva ediyordu.

Bu devrin büyükçe köylerinde çiftçilik ile beraber bağ ve bahçe işlerine fazla yer verildiği, aynı zamanda boş zamanlarda dokuma vesaire gibi el işlerine ehemmiyet verildiği anlaşılıyor. Bugün herhangi büyükçe bir köye gidilse sandıklardan çıkan eski dokumalar ve işlemler buna delâlet eder; Türkiye köylerinin iş hayatında görülen çeşitlilik bugün bile dikkati çekecek mahiyettedir.

³ E. Z. Karal, İlk nüfus sayımı, Ankara 1943, s. 145.

2. Küçük şehirler:

Osmanlıların bu yükselme devrinde küçük şehirlerin, yâni kasabaların şekli daha bariz bir hususiyet gösterir. Kasabaların çoğu bağlar, meyve bahçeleri ve bostanlarla çevrili bulunurdu. Aslında sulama imkânı olan yerlere kurulmuş olan bu merkezlerde bahçe ziraati iş hayatının ağırlığını kendinde topluyordu. Bu hal yalnız kasabalarda değil, büyükçe şehirlerde de böyle idi. Sosyal hayat ve âmme tesisleri çok daha kuvvetli olduğu için biz daima o noktalar üzerinde durarak kasabanın geçim temelini teşkil eden bahçecilik işlerini pek az araştırmışızdır.

Eski kasabalarımızın etrafını çerçeveleyen bağ, bahçe ve bostan tesisleri, bugün harabe halinde bile pek az yer tutmakta olup birçoklarının izlerini bulmak bile uzun araştırmalara ihtiyaç göstermektedir. Aslında hep sulak yerlere kurulmuş olan eski kasabalarda bağ ve bahçenin ne kadar büyük bir yer tuttuğuna diğer delil de, yerli ve yabancı bilginlerin, seyyahların bu devir kasabalarını tavsif ederken, her şeyden önce, yetiştirdiği meyveleri anlatması, sonra şehirdeki binalara vesaierye geçilmesidir.

Şimdiye kadar Türk tarihi incelenirken göçebelik ve çobanlık hayatı üzerinde fazla durulduğu halde, değil yalnız Osmanlılarda, bütün Türklerde hâkim olan bağ ve bahçeciliğin kültür hususiyetleri henüz araştırılmamıştır. Halbuki bütün Osmanlı edebiyatı bu, bağ-bahçe hayatının ifadesi gibidir. Kasabaları çerçeveleyen bağ ve bahçelerin neveleri ve şekilleri muhtelif iklim bölgelerine göre değişir. Ekseriyetle yaz kurakları esnasında sulanan bu bahçe ziraatında sulamanın büyük rol oynadığı anlaşılıyor. Bu sebeple eski kasabalar civarında sulama tesislerine, arklara, su dolapları vesaire bakiyelerine raslanır. Umumiyetle kasabalar, sulanan bu bahçe ve bostan bölgesi yanında kurulmuş olduğu gibi kasabanın etrafında bağlar yazlık bahçeler de yer alır.

Genel olarak diye biliriz ki, ovaların kenarındaki sulak yerlerde kurulmuş olan bu kasabalar, istihsal hayatı birbirinden farklı dağ ve ova köyleri arasında bir pazar ve mübadele merkezi olmakla kalmaz, aynı zamanda dinî ve idarî bir merkez vazifesini görürdü. Bu gibi maksatlarla vücuda getirilmiş

tesislerin, binaların çoğu zamanımıza kadar devam edip geldiği, hiç olmazsa harabeleri kalmış olduğu için kasabaların eski şekillerini nisbeten daha kolaylıkla canlandırabiliriz.

Kasabaların en mühim yapısı, içinde Cuma namazı kılınan büyük camidir, buna birçok yerlerde “*Ulu cami*,” denilir. Yarı resmî mahiyette olan bu camiden başka halkın yaptırdığı mescitler kasabanın muhtelif mahallelerine dağılmış bulunur. Halbuki Ulu cami aynı zamanda kasabanın merkezi sayılır. Çok defa cami ile beraber yapılmış çeşme, şadırvan, sebil, medrese, muvakkithane, hattâ kütüphane gibi tesisler de burada toplanır.

Eski kasabaların dinî merkezliğinden bahsederken *türbeler* ihmal edilemez. Bir çok kasabalarda türbe eski şehir ilâhlarının yerini tutan ziyaret yerleri gibidir. En büyük ve en meşhur türbe eski hükümdarlardan, gazi kumandanlardan veyahut şeyhlerden birine ait bulunurdu; ulemaya türbe yaptırmak âdet edgildi. Evliya türbelerinin çok ziyaretçi çekmesi, aynı zamanda şehre uzak yerlerden de müşteri getirmesi dolayısıyla esnaf zümresini yakından alâkalandırdığı gibi; çok defa yakınında bir tekke de bulunurdu.

Kasaba halkı, bağ, bahçe ile uğraşan insanlarla gerek kasaba etrafında, gerek civar köylerde arazi sahibi olan çiftçilerden müteşekkil olduğundan bu ziraatçi zümrenin nezdinde din erbabı, ulema sınıfı itibarda idi. Kasabaya sık sık gelen köylüler üzerinde de bunların manevî etkileri vardı. Cuma namazları yalnız kasaba halkını değil, civar köyler halkını da bir araya topluyordu. İş bölümünün arttığı, muhtelif zanaat erbabının peyda olduğu yerlerde esnaf takımı da şehir hayatına karışır ki tekkeler de daha ziyade bu gibi büyükçe kasabalarda mevcudiyetini gösterir. İlk zamanlar esnaf zümresi daha ziyade tekke hayatına bağlı kaldığı halde, Osmanlıların bu zümreyi de camiye çekmek için yalnız çarşığı değil, esnaf dükkânlarını, arastaları da Ulucami etrafında kurmuşlardır.

Kasabaların bir unsuru da sıhhi tesislerden sayabileceğimiz *hamam*, *kaplıca* binalarıdır. Hastahane vesaire daha ziyade büyükçe merkezlerde bulunur, fakat kaplıca veya hamam bir kasabanın esas unsuru sayılırdı. Çoğu sanat eseri olarak

ihitimamla meydana getirilen bu tesisler bir temizlik yeri olduğu kadar, sağlık ve tedavi yurtlarıdır.

Kasabaların ilim ve irfan merkezliği de ayrıca dikkati çeker. Biz o devrin bütün kasabalarında mektep ve medresenin daima yer aldığını görüyoruz. Evliya Çelebi seyahatnâmesinde kasabalar tavsif edilirken sübyan mektebi, medrese, darülhadis, darülhuffaz gibi tesislerin adı geçer. Kasabalar meşhur şahsiyetlere malik olduğu zamanlar yalnız civar köyler için değil, uzak yerlerden gelenler için de bir ilim ve irfan yurdu halini alırdı. Birçok kasabalarda *zengin kütüphaneler* de bulunurdu.

Kasabalarda *çarşı* ve *pazar* yeri birkaç tane olursa da asıl büyük çarşı camiye yakın bir yerde bulunur; hafta pazarları da yine buraya yakın meydanda kurulurdu. Kasaba içindeki büyük meydan bir alışveriş yeri olduğu halde civardaki meydanlar yarış ve av yeri olarak kullanılırdı. Çarşı, esnaf zümrelerine göre sıralandığı gibi, içinde yük hayvanlarının duracağı, yük boşaltıp kaldıracağı küçük meydanlar bulunurdu. "Kapalı çarşı,, ve "Bedestan,, daha ziyade şehirlere ait tesislerden sayılır. Buna mukabil *hanlar* küçük şehirlerin, kasabaların canlı köşeleridir. Hususiyle pazar kurulduğu günlerde hanlar çok kalabalıklaşırdı. O zamanki şartlara uygun olarak hanlar aynı zamanda yük ve binek hayvanlarını da barındıracak şekilde idi. Bütün bu tesislerin çokluğu kasabalarda ekonomik, merkezlik vazifesine ne kadar ehemmiyet verildiğini gösterir.

Asıl dikkati çeken nokta, umumun faydalanacağı bu müesseselerden çoğunun ferdî teşebbüslerle meydana gelmiş ve hemen hepsinin vakıflarla idare edilmiş olmasıdır. Kasabaların bir vazifesi de, hiç şüphesiz, idare merkezliğidir; kasabalar aynı zamanda bir kaza merkezidir. Kasabası olmayan kadıliklar vardı, fakat kadı veya naibi bulunmayan büyükçe bir kasaba olamazdı. Bununla beraber kadı, subaşı gibi idare âmirleriyle, alaybeyi, sipahi kethüdası gibi askerî âmirlerin vazife gördükleri yerler şimdikiye kadar zikredilen tesisler gibi büyük binalar halinde degildi. Hatta çokları şahsî ikametgâhlarında, konaklarda vazife görürdü.

Bazı kasabaların merkezinde veya yakınında çoğu eski devirlerden kalma *hisarlar* mevcut olduğu gibi, bir kısım eski kasabaların etrafı surla çevrilmiş bulunur. Osmanlılar yeni

baştan hisar yapmamışlar, yalnız mevcut hisarları tamir ve muhafaza etmişlerdir. Osmanlılar devrinde kurulmuş kasabalarda hisar ve sura rasgelmiyoruz. Yalnız, aynı zamanda resmî bir müessese mahiyetinde olan *saray* için müdafaaya elverişli noktalar seçilirdi.

Kasabalarda hususî ikametgâhlar kenarlara çekilmiş bulunur. Umumiyetle iki katlı ve bahçeli evler halinde olup bunların yapılışında ve sıralanışında birbirinin manzarasını kapamamasına dikkat edilirdi. Manzara, Türk şehirciliğinin en çok değer verdiği bir noktadır. Çoğu çıkmaz sokaklar içinde bulunan bu evlerden camiye ve çarşıya kolayca gidilirdi. Evlerin alt katında sokağa bakan pek az pencere bulunduğu halde üst katta pencereler çok ve kasabanın hiç olmazsa bir kısmını görür şekilde idi.

16 ncı ve 17 inci yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun muhtelif köşelerindeki kasaba hayatında, iklim ve yapı malzemesinin icap ettirdiği hususiyetlerden sarfınazar, birçok müşterek tesisler ve şekiller göze çarpmaktadır. Bazı Rumeli kasabaları üzerinde bu yolda birtakım etüdler yapılmışsa da⁴ şehircilik tarihi bakımından henüz esaslı tetkiklere girilmemiştir. Türkler tabiat şartlarına en uygun, umumî şekil bakımından çok ahenkli kasabalar meydana getirmişlerdir.

Bu kasabaların çoğu bugün yıkıntıya uğramış, hiç olmazsa şeklini değiştirmiştir. Biz bu kasabaların eski hayatını tarih metotlarıyla esaslı bir şekilde canlandırmadığımız için kasabalarımızın inkişafına dair yanlış hükümlere varıyoruz. Şehir ve kasaba hayatımızdaki yıkıntının sebeplerini araştırırken daha ziyade sanayi hayatı üzerinde durur, Avrupa'nın fabrika eşyası pazarlarımızı doldurduktan sonra el zanaatlarıyla beraber şehir ve kasabalarımızın gerilediğini ileri süreriz. Hattâ sırf bu fikir üzerine kurulmuş oldukça zengin bir edebiyata malik bulunmaktayız. Halbuki bizim kasabalarımızda değişen şey yalnız sanayi hayatı, hattâ yalnız münakale hayatı değil eski kasabalarımızı canlandıran bağ, bahçe, bostancılık işleri de tamamiyle değişmiş bir şekildedir.

⁴ Osmanlı'ların Balkan memleketlerinde vücade getirdikleri küçük şehirlere dair şu eser zikre değer: H. Minetti, Osmanische provinzielle Baukunst auf dem Balkan, Hanover 1923.

16 ıncı ve 17 inci yüzyıllarda bugünkü topraklarımızda daha ziyade tarla işleriyle meşgul, nüfusu bugüne nazaran daha az, fakat hayvan kuvveti ve çift aleti bakımından daha zengin bir *köy hayatı* ile hususî ve resmî teşebbüslerle meydana gelmiş birçok umumî tesislere malik daha ziyade bahçe ziraatine ve pazar işlerine dayanan bir kasaba hayatı dikkati çekmektedir.